

AR PAVYKO (PAVYKS) ATSKLEISTI MODERNĖJIMĄ LIETUVOS MODERNĖJIMO ISTORIJOJE?

BAIRAŠAUSKAITĖ Tamara, MEDIŠAUSKIENĖ Zita, MIKNYS Rimantas. *Lietuvos istorija, 8 tomas, 1 dalis. Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia*. Vilnius: Baltos lankos, 2011, 512 p.

Lietuvos istorijos 8 tomo 1 dalis, pavadinta „Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia“, žymi naujos ambicingos Lietuvos XIX amžiaus istorijos sintezės pradžią. Pradžią, nes planuojama išleisti dar dvi šio 8 tomo dalis. Sunku rašyti kritines ar polemines pastabas darbui, kurio visumos dar nematyti. Kai kurie pastebėjimai gali būti „pro šalį“, nes galbūt išleidus kitas XIX a. skirtas Lietuvos istorijos tomo dalis neliks pagrindo. Tačiau sulaukus nemažos dalies aktualaus ir reikšmingo veikalo norisi apmąstyti ir dabar pat įvertinti.

Nauja XIX a. istorijos sintezė tam tikrais atžvilgiais neabejotinai yra naujoviškas ir reikšmingas indėlis į apibendrintą Lietuvos istorijos paveikslą. Pirmoji tomo dalis pateikia geografinį demografinį Lietuvos paveikslą, analizuoja ir apibūdina svarbiausias valdžios ir visuomenės struktūras. Naujoviškumu ir pateikimo elegantiškumu ypač išsiskiria pirmas knygos skyrius „Laikas – erdvė – žmogus“. Jame bene ryškiausiai galima justis ir Fernand'o Braudelio „ilgojo laiko“ (pranc. *longue durée*¹¹) sampratą, pirmąkart realizuotą tokiu mastu sintezuojant Lietuvos istoriją. Gamtinių sąlygų ir jų kaitos, demografinės raidos, kraštovaizdžio savybių ir jų kismo išsamus ir detalizuotas apibūdinimas yra originalus, patrauklus ir gerai perteikiantis „epochos dvasią“. Ypač iškalbingai tikrąsias modernizacijos prielaidas ir apimtis Lietuvoje parodo detali gyventojų skaičiaus nuosaikaus augimo net ir XIX a. pabaigoje statistika. Bet demografinių kriterijų nereikėtų sureikšminti, nes, pavyzdžiui, Prancūzija XIX a. antroje pusėje išgyveno demografinį nuosmukį. Bene pirmąkart taip kritiškai ir išsamiai analizuojama tautinės gyventojų sudėties ir jos kaitos per visą XIX a. statistika. Apibūdinami krašto apgyvendinimo rodikliai, kultivuojamų plotų ir laukinės gamtos, agrarinės ir urbanizuotos erdvės santykiai.

Gal ne taip ryškiai, bet ne mažiau aiškiai ir naujai apibūdinti pagrindiniai socialiniai sluoksniai, pirmąkart etnokonfesinėms bendruomenėms skiriama tiek dėmesio. Pripažįstant kvalifikuotą ir argumentuotą visuomenės struktūrą XIX a. Lietuvoje aprašymą visgi būtina pastebėti, kad socialinės klasės ar luomai daugiausia vaizduojami izoliuoti, mažai domimasi socialinių klasių sąveika ir tarpusavio santykiais bei socialinėmis kultūrinėmis įtakomis, taip pat politinio administracinio režimo

¹¹ Braudel F. History and the Social Sciences: *The Longue Durée*, in: Braudel F. *On History*. Chicago, 1980, p. 25–54.

generuojamais socialiniais konfliktais ar įtampomis. Darbe pateikiamos sociografinės valstietijos charakteristikos, vykusiai parodoma, kad turtinė valstiečių diferenciacija XIX a. viduryje dar buvo neryški, dauguma valstiečiai buvo aprūpinti žeme ir rimtesnių agrarinės krizės ženklų nebuvo matyti. Bet kaimo ir dvaro santykių analizės norėtuši tikrai išsamesnės. Kritiškai, nauju žvilgsniu bei pagrįstai bandoma įvertinti darbininkų sluoksnio formavimąsi XIX a. pabaigoje. Visgi kai kurios socialinių sluoksnių apibūdinimo proporcijos stebina. Sakykim, stačiatikių dvasininkijai skiriama beveik tiek pat vietos, kiek ir smulkiajai Lietuvos bajorijai. Kita vertus, visiškai nėra aprašoma valdininkija, kuri neabejotinai gali ir veikiausiai turi būti laikoma atskiru socialiniu sluoksniu, ypač XIX a. Lietuvoje. Nors ją, aišku, sudarė rusakalbiai atvykėliai ar vietinės kilmės gyventojai. Nagrinėjant atskirų socialinių sluoksnių struktūras reikšmingas, nors ir kiek atskiras, jų savivaldos klausimas. Bajorų ir miestiečių savivalda yra charakterizuota lakoniškai, tačiau gana kokybiškai. Bet apie valstiečių savivaldą užsimenama vos keliais žodžiais. Tas stebina, nes istoriografijoje apie tai, kad ir nedaug, bet rašyta, net „juodojoje“, J. Žiugždos redaguotoje Lietuvos istorijos sintezėje skirta, palyginti nemažai, vietos. Kita vertus, valstiečių savivalda, ypač XIX a. antroje pusėje, svarbi ta prasme, kad iš jos turėjo kurtis teritorinė vietos savivalda.

Skaitant šį darbą nuolat kirba mintis, kad reikėtų aiškiau skirti XIX a. pirmos ir antros pusės procesus bei struktūras, bent jau susijusias su socialiniais ir politiniais klausimais. Nes tai leistų geriau parodyti tuomet išryškėjusią socialinę politinę takoskyrą tarp senosios ir naujosios Lietuvos, t. y. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų ir būsimos Lietuvos Respublikos. Krinta į akis ir atžangus 1861 m. valstiečių reformos datos sureikšminimas įžanginėje knygos dalyje, pabrėžiant jos svarbą naujų visuomenės sluoksnių ir apskritai modernizacijos raidai. Bet tai mechanistinis formalistinis traktavimas, būdingas ir sovietinei istoriografijai. Siūlymas traktuoti 1861–1864 m. periodą integraliai¹², kaip vieną esminių pereinamųjų Lietuvos istorijos laikotarpių (gretintiną pagal reikšmę su 1385–1387 m. laikotarpiu), nebuvo nei atsitiktinis, nei mažai argumentuotas. Patys autoriai, beje, irgi pripažįsta, kad 1863–1864 m. sukilimas paspartino valstiečių reformą. Bet svarbiausia – šis sukilimas (tiksliau, po jo įvestas valdymo režimas) sudavė lemiamą smūgį bajoriškosios visuomenės galiui ir įtakai, iš esmės ją beveik negrįžtamai izoliavo nuo valstietiškosios visuomenės daugumos. 1861–1864 m. kaip integralus pereinamasis periodas yra gana svarbus istorinio virsmo laikas (epochinis lūžis ar cezūra). Ryškiau neskiriant XIX a. pirmosios ir antrosios dalių modernizacijos procesas darosi labiau tolydus, natūralus ir dėsningas. Bet tokiu būdu yra ignoruojami politinio poveikio (sąmoningo ir neplanuoto) modernizacijos procesams aspektai. Pavyzdžiui, nesinaudojama puikiai Danielio Beauvois¹³

¹² Aleksandravičius E., Kulakauskas A. *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius, 1996, p. 16; Kulakauskas A. *Carizmas ir švietimo raida Rusijoje bei Lietuvoje (XVIII a. pabaiga–XX a. pradžia)*. Spec. kurso programa. Vilnius, 1988.

¹³ Beauvois D. *Szkolnictwopolskie na ziemiach litewsko – ruskich 1803–1832. T. 1. UniwersytetWileński*. Rzym/Lublin, 1991.

atskleistu prieštaravimu tarp režimo pobūdžio ir socialinės raidos tendencijų. Pasak D. Beauvois, carinis režimas Lietuvoje nesudarė ir negalėjo, o nemaža dalimi ir nenorėjo sudaryti sąlygų formuotis moderniai inteligentijai, pavyzdžiui, Vilniaus universiteto inteligentų sukuriama perprodukcija XIX a. trečiajame dešimtmetyje. Vilniaus universiteto absolventams buvo sunku rasti pragyvenimo šaltinį pagal įgytą išsilavinimą, taip pat jų netenkino ir negalėjo tenkinti tiek kultūrinis, tiek visuomeninis politinis gyvenimas šalyje. Tai savo ruožtu vedė į neišvengiamas tarpusavio priešpriešas ir konfliktus. Nėra aišku, ar inteligentijos formavimasi galima nagrinėti prieš tai bent minimaliai neaptarus modernios lietuvių tautos (kaip socioekonominio ir etnosocialinio darinio) formavimosi procesų. Nes dabar, pavyzdžiui, neaišku, kaip (ir ar) bus panaudota labai įdomi Miroslavo Hrocho lietuvių inteligentų kaip tautinio judėjimo aktyvistų socialinė analizė¹⁴. Viena vertus, galima sutikti su tvirtinimu, kad „norint suprasti modernėjančios visuomenės galią ir silpnumą, būtina tirti jos visumą, o ne diferencijuojant pagal tautybes“ (p. 399). Tačiau moderni lietuvių tauta – tai ne tautybė ar netgi ne tik „etniniai lietuviai“, o pagrindinis Lietuvos istorijos subjektas naujaisiais laikais. Kol kas konstatuotina, kad lietuvių inteligentijos formavimasis jos tautinės tapatybės genezės atžvilgiu yra „užmirštas“, bent jau šioje pirmoje Lietuvos istorijos 8 tomo dalyje.

Neabejotinas šios sintezės Achilo kulnas yra carinės politikos Lietuvoje analizė. Deja, šios analizės beveik nėra, nes laikomasi sampratos, jog *valdžia = administracija + teisė*. Šioje formulėje politikai vietos nėra, tad dėsninga, kad apie ją beveik nekalbama ir tekste. Nesuprantama, kam reikia pateikti bendruosius Rusijos carų valdymo bruožus (savotišką XIX a. Rusijos istorijos trumpą konspektą per ištisus 20 puslapių (p. 179–199)), tiesiogiai nenagrinėjant jų laikysenos Lietuvos atžvilgiu ar politikos ir valdymo specifikos Lietuvoje. Nebandoma nors kiek išryškinti ir atskirų generalgubernatorių valdymo skirtumų, o jie tikrai buvo, ir kartais gana reikšmingai lemdavo krašto įvykius. Vienintelis Michailas Muravjovas yra apibūdinamas gana išsamiai. „Liberalais“ laikyti Vladimiras Nazimovas ar Aleksandras Potapovas paminėti kelis kartus, o reaktionierius, serbų kilmės generalgubernatorius Fiodoras Mirkovičius (1840–1850), savo laikysena prilygęs M. Muravjovui, nors ir neturėjęs galimybių pasiekti tokių rezultatų, nėra nė karto paminėtas. O kaip tik jis buvo pagrindinis vadinamųjų Katalikų bažnyčios sekularizacijos reformų inspiratorius ir vykdytojas. Beje, šios 1841–1843 m. reformos aprašytos irgi minimaliai. Galbūt apie politiką bus daugiau kalbama kitose dalyse, nagrinėjant išsivadavimo kovas ir pan., bet tada nebus išvengta tam tikro nenuoseklaus pateikimo ir tikėtinų pasikartojimų. Neblogai ir gana išsamiai yra pristatoma teismų sistema ir jos kaita, bet aptariama tik formalioji jos veiklos pusė – teismų rūšys ir jų funkcijos, teismų institucijų kaita. Realus teismų

¹⁴ Hroch M. A national movement of the belated type: the Lithuanian example, in: Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985, p. 86–97.

darbas, nagrinėjamos bylos ir teismų darbo rezultatai, nekalbant jau apie visuomenės teisinį sąmoningumą, visiškai nepalieti. Šalia demografinės raidos analizės yra skiriama vietos ir sveikatos apsaugos sistemos plėtrai Lietuvoje. Sveikatos apsaugos sistemos kūrimasis galėtų būti parodytas ir plačiau, bandant nagrinėti sveikatos apsaugos ir medicinos įstaigų finansavimo problemas, gyventojų indėlį į tokių įstaigų kūrimą ir funkcionavimą. Yra įdomių duomenų apie carinės administracijos bandymus net ir šioje srityje – pirmiausia įgyvendinti bendruosius režimo politinius tikslus, o ne siekti sistemos veiklos efektyvumo. Pavyzdžiui, XIX a. pabaigoje Kauno gubernijoje į akušeres pirmiausia buvo siekiama parinkti stačiatikių tikybos asmenis¹⁵.

Konceptualus naujos XIX amžiaus Lietuvos istorijos sintezės pagrindimas, deja, yra nepakankamai išplėtotas, gerai argumentuotas ar netgi nuoseklus. „Modernėjanti visuomenė“ vartojama kaip savaime suprantama sąvoka, netgi ne kaip sąvoka, o kaip tam tikras raktažodis burtazodis. Autoriai teigia, kad „terminas modernizacija nėra nei tikslus, nei vienaprasmiškas“. Bet tai šių autorių naivi ir impresionistinė interpretacija, nes mokslinėje literatūroje, ypač lyginamosios ar teorinės sociologijos studijose, šis terminas vartotas griežtai ir tiksliai, nors tikrai ne visada išskiriant vienodas ir tas pačias jo reikšmes ar charakteristikas. Daugiareikšmiškumas, kita vertus, nebūtinai trukdo tiksliai ir metodologiškai griežtai prieigai. Lietuvos istorijos 8 tomo autoriai pabrėžia, kad jų prieiga ne tradicinė, nes jie remsis pirmiausia procesų analize. Tačiau procesai yra ir įvykiai, aišku, esantys pačiame vyksmo paviršiuje, išreiškiantys labiausiai pastebimą ir paviršinį, konjunktūrinį laiko tėkmės sluoksnį. Vien procesų analizės vargu ar pakanka visavertiškai istorijos eigai pagauti ir suprasti, reikia ir struktūrų analizės (struktūralistinės prieigos). Tą puikiai suprato F. Braudelio kartos prancūzų analų mokyklos istorikai, kaip ir daugelis kitų socialinės istorijos atstovų, kurie analizavo struktūras. Gerai, kad šioje XIX a. Lietuvos istorijoje procesai pabrėžiami daugiau retoriškai, nes išties struktūrų analizė yra atliekama, ypač apibūdinant visuomenės klases ar sluoksnius. Nelabai aišku, kodėl XIX a. Lietuvos istorijos pirmoji dalis yra kaip tik ši, o ne kita anonsuojama – „Lėtas kelias į modernybę“. Nes iš dalies tokiu pavadinimu būtų galima tikėtis ekonomikos ir ekonominių santykių, žemės ūkio ir pramonės transformacijų nagrinėjimo. O juk šios transformacijos sudarė pagrindą ir visiems kitiems su modernizacija siejamiems visuomeninės ir politinės santvarkos pokyčiams. Iš dalies taip yra, matyt, dėl to, kad darbo autoriai neturi aiškaus modernizacijos objekto apibrėžimo. Yra akcentuojamas pats modernizacijos procesas, beveik nekalbant apie modernizacijos objektą (subjektą). Išleistoje dalyje įtikinamai aprašomas visuomenės kismas, kurį galime laikyti ir modernėjimu. Tarp kitko, modernizacijos ir modernėjimo sąvokų skirtumas nėra paaiškinamas. Kokios yra modernėjimo (modernizacijos) priežastys ar būtinosios sąlygos ir aplinkybės nėra tinkamai

¹⁵ Garbauskaitė E. *Sveikatos apsaugos ir socialinės globos problemos Kauno gubernijoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje*. Magistro darbas. Kaunas: VDU, 2001.

parodoma. Mokslinėje literatūroje, kuri nagrinėja modernizacijos procesus, iš esmės sutariama, kad bet kokių atveju varomoji modernizacijos jėga buvo ekonomikos ar ūkio raida¹⁶. Juk nuo XVIII a. vidurio pasaulio ekonomika išgyveno radikalų kokybinių lūžį, kokio iki tol dar nebuvo istorijoje: iki tol stabiliai vos kylanti ar netgi pusiausvira ekonomika pradėjo nesustojamai tolydžiai augti (nors ir su svyravimais), ir to spartėjancio (akceleracinio) augimo niekas nebegalėjo ir negali sulaukyti. Tradicinė ekonomika virto modernia, susidarė sąlygos beprecedenčiam turto kaupimui, pajamų augimui ir jų nelygybei ir t. t. Esminė ir pakankama modernizacijos sąlyga buvo kaip tik šis pasaulinės ekonomikos tolydus augimas. Todėl būtų natūralu ir logiška pirmiausia analizuoti ūkio kaitos ir ekonomikos augimo veiksnius XIX amžiuje, laisvosios rinkos ir kapitalizmo skverbimosi sąlygas ir aplinkybes. Tokia analizė puikiausiai galima bei reikalinga ir ne tik iš marksistinio ekonomizmo perspektyvos. Deja, šito autoriai nedaro, nes turbūt nukelia į vėlesnes darbo dalis.

Nėra aiškus ir pakankamai pagrįstas 8 tomo skirstymas į 3 dalis, pavadintas: 1. „Valdžia ir visuomenė“, 2. „Lėtas kelias į modernybę“ ir 3. „Laisvėjimo strategijos“. Svarbiausias klausimas, kaip jau minėta, apie ką bus kalbama dalyje „Lėtas kelias į modernybę“. Įvade tarsi bandoma pagrįsti tokią trijų dalių struktūrą, bet taip ir nepasakoma bent kiek detaliau, koks bus kitų dalių turinys. Pirmos, jau išleistos ir čia aptariamos, dalies struktūra irgi nėra ištobulinta iki neginčijamos. I skyriaus pirmas poskyris „XIX amžius pasaulyje, Europoje ir Lietuvoje“ turėtų būti rašomas visų bendra autorių ir eiti kaip atskira įvadinė knygos dalis. Šis skyrius galėtų būti ir konceptualesnis, nesitenkinti iš esmės vien gana paviršine schemine inventorizacine XIX a. europinės istorijos apžvalga. III skyriaus ketvirtas poskyris „Lokaliniai ryšiai“ išsiskiria kaip fragmentuotas ir kurioziškas inkluzas. Jau vien jo pavadinimas yra neadekvatus, nes jame kalbama ne apie lokalias tapatybes ar kaimo bendruomenių savivaldos problemas, o daugiausia apie šeimos santykius. Toks poskyris visiškai derėtų kartu su demografinių tendencijų aptarimu, kas paprastai ir daroma mokslinėje literatūroje, kur šeimos problemos yra pirmiausia laikomos demografinės, o ne socialinės problematikos dalimi.

Knygos stilistika paremta apibendrinamuoju objektyvistiniu požiūriu. Subjektyvistinis, bet kartu autentiškesnis ir labiau epochos savitumą išryškinantis požiūris yra retas. Rėmimasis vadinamais subjektyvaus pobūdžio šaltiniais (atsiminimai, dienoraščiai, laišškai, kelionių aprašymai ir pan.), tiesioginis jų fragmentų citavimas ir komentavimas darbe yra itin minimalus. Šia prasme, palyginti su ankstesnėmis sintezėmis, didelių istoriografinių revoliucijų naujoje XIX a. sintezėje nematyti.

¹⁶ Pavyzdžiui, žr.: Inglehart R., Welzel Ch. *Modernization, Cultural Change and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge, 2005; Inglehart R. Sociological Theories of Modernization, in: Smelser N. J. and Baltes P. B. (eds.) *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Vol. M–O. Elsevier, 2001; Black C. E. *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*. New York, 1966; Bendix R. *Nation Building and Citizenship. Studies of Our Changing Social Order*. Berkeley, 1964; Lerner D. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. Glencoe, 1958.

Perskaičius knygą susidaro įspūdis, kad bendraautorai per mažai diskutavo ir derino savo rašymo strategijas, trūko ir ryžtingesnio dalykinio redagavimo. Autoriai nevienodai išnaudojo prieinamą istoriografiją ir šaltinius. Gal tai ir natūralu, bet keistokai atrodo knygos įžangoje išsakoma pozicija ar pasiteisinimas, kad sintezėms galėtų būti ir nebūtina šaltinių analizė, kuri tik apsunkina tokio darbo rašymą. Suprantama, kad apsunkina. Galbūt ir būtų nebūtina, esant pakankamam istoriografijos kiekiui. Tačiau Lietuvoje, kur profesionalių istorikų bendruomenės pajėgumai gaminti mokslinę produkciją yra tikrai labai riboti, sunku tikėtis gausios istoriografijos visais klausimais. Be to, šaltinių analizė (apsiribojant kad ir vien antriniais šaltiniais) kur kas praplečia perspektyvą, sintezę daro ir gilesnę, ir visavertę. Analizės derinimas su sinteze yra būtinybė, o ne vien rizika. Tokie prancūzų istorikai kaip P. Chaunu ar E. Le Roy Ladurie naudojo šaltinius rašydami istorines sintezes. Apskritai, siekiant didesnio produktyvumo ir įžvalgumo, XIX a. Lietuvos istorijos sintezės bendraautorų galėjo būti kur kas daugiau, pasitelkiant ne tik Istorijos instituto darbuotojus, o ir kitus tyrinėtojus, dirbančius aukštosiose mokyklose, archyvuose ar muziejuose. Aišku, tai reikalautų dar daugiau organizacinių, redakcinių ir kitų pastangų, laiko požiūriu knyga galbūt būtų rašoma ilgiau ir pan., tačiau rezultatas būtų geriau subalansuotas bei nuoseklesnis, konceptualesnis ir labiau pagrįstas XIX a. istorijos vaizdas. Modernėjimo eiga Lietuvoje iš tikro yra praskleista kiek naujais aspektais šios XIX a. Lietuvos istorijos sintezės pirmoje dalyje. Tačiau kiek pavyks perteikti visuminį XIX a. transformacijų turinį Lietuvoje ir jų reikšmę iš modernizacijos perspektyvos, parodys kitos Lietuvos istorijos 8 tomo dalys.

Saulius Pivoras